शास्त्री प्रथम खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
साहित्यदर्पणः द्वितीयः परिच्छेदः

काव्यप्रकाशोक्तं 'कर्मणि कुशलः' इति लक्षणोदाहरणं साहित्यदर्पणोक्त दिशा खण्डनम्।

यद्यपि आचार्य विश्वनाथेनोक्तम् यत् - केचित् (काव्यप्रकाशकारा मम्मट महाभागाः) 'कर्मणि कुशलः' इति उदाहरन्ति। ते आमनसमभिप्रायः कुशान् लाति आदत्ते इति कुशलः इति व्युत्पत्त्या लक्षणा लक्ष्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योऽर्थः प्रकृते असम्भवात् विवेचकत्वादि साधर्म्यं सम्बन्धसम्बन्धिनि दक्ष रूपमर्थं लक्षयति।

परं नेदं कथनं विचार सहम्। कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्ति लभ्यत्वेऽपि दक्ष रूपस्यैव मुख्यार्थत्वात्। अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्ति निमित्तम् अन्यच्च प्रवृत्ति निमित्तम्। यदि हि व्युत्पत्ति लभ्य एव मुख्योऽर्थस्तदा 'गौः शेते' इत्यत्रापि लक्षणा स्यात् 'गमेर्डोः' (उणादि 2/67) इति गम् धातोः डो प्रत्यये कृते निष्पन्नस्य गो शब्दस्य शयनकालेऽप्रयोगात्।

यदि च व्युत्पत्तिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यते तदपि कुशलः इत्यत्र लक्षणायाः नावसरः। कौ भुवि, शलति = चालयति, कार्याणि यः स कुशलः इति व्युत्पत्त्यापि दक्ष रूप एव मुख्योऽर्थः इत्यलम्।

उपेन्द्र झा
7/9/20
सहा० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महाविद्यालय
[illegible]

शास्त्री द्वितीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)
षष्ठः परिच्छेदः साहित्य दर्पणः

नाटकस्य लक्षणं तत्र केषां केषां कार्याणां प्रतिपादनं दर्शनं वा निषिद्धम् इति प्रतिपादनम् ।

नाटकस्य वृत्तं रामायणादि प्रसिद्धं भवेत् । पञ्चसन्धि युक्तं विलासर्द्ध्यादि गुणैः नाना विभूतिभिश्च युक्तं नाना रसैश्च व्याप्तं भवेत् । तत्र सुख दुःखं समुत्पत्ति बीजितं नाट्यते । पञ्चाङ्कम् आधिकारिके च दशाङ्कम् नाटकं भवति । नायकश्चात्र रामायण महाभारतादि प्रसिद्धो राजर्षिः धीरोदात्तः दिव्यो यथा - श्री कृष्णः, अथवा अदिव्यो यथा - दुष्यन्तादिः, दिव्यादिव्यश्च यो दिव्योऽपि आत्मनि नराभिमानी यथा - श्री रामचन्द्रः, इत्येतादृशो भवेत् । नाटके शृङ्गार वीरादिषु एकं एव प्रधान रसो भवेत्, अन्ये च रसाः तदङ्गभूताः । यथा - शाकुन्तले शृङ्गारः, वेणी संहारे वीरः, उत्तररामचरिते करुण विप्रलम्भः, प्रबोध चन्द्रोदये शान्तरसः । तत्र निर्वहण सन्धौ अद्भुतं कर्तव्यम् । चत्वारः पञ्च वा पुरुषास्तत्र कार्ये निरता भवेयुः । तस्य विरचनं च गोपुच्छ समाग्रं भवितव्यम् । अर्थात् क्रमेणाङ्काः सूक्ष्माः कर्तव्याः इति केचित । अन्येत्वाहुः - यथा गोपुच्छे केचिद् बालाः ह्रस्वाः केचिद् दीर्घास्तथेह कानिचित् कार्याणि मुखसन्धौ समाप्तानि कानिचित् प्रतिमुखे । एव- मन्येष्वपि कानिचित्, कानिचित् इति ।

नाटके च दूराह्वानं वधो युद्धं विवाहो, भोजनं शापो, मलमूत्र त्यागो मृत्युः रतिक्रिया, ओष्ठदंशो दन्ताघातो नखक्षतः, अन्यच्च पद - पद लज्जा उत्पादकं शयनाधरपानादि नगरादि प्रतिरोधनं स्नानम् अनुलेपनम् इत्यादीनि न वर्णनीयानीति ।

उपेन्द्र झा
7/9/20
सह० प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
पुरैनिया, पूर्णियाँ

शास्त्री तृतीय खण्डस्य कृते (साहित्यम्)

साहित्य दर्पणः दशमः परिच्छेदः

पुनरुक्तवदाभासस्य शब्दालङ्कारत्वम्, अर्थालङ्कारत्वम्, उभयालङ्कारत्वं वेति प्रकरणं निरूपयाम् ।

'आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्येन भासनम् ।
पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥' इति

श्रवणमात्रेणैव प्रतीतिः न तु तात्पर्यालोचनात् परमार्थतः अभिन्नार्थस्य यत्पुनरुक्ततया प्रतीतिः भिन्नाकारशब्दनिष्ठः स पुनरुक्तवदाभासो नामालङ्कार उच्यते । यथा —

'भुजङ्गकुण्डली व्यक्तशशिशुभ्रांशुशीतगुः ।
जगन्त्यपि सदापायादव्याच्चेतोहरः शिवः ॥'

अत्र भुजङ्गकुण्डलीति सर्पार्थकयोः शब्दयोः शशिशुभ्रांशुशीतगुरिति चन्द्रार्थकानां शब्दानां हरशिवेति महादेवार्थकयोः शब्दयोः पायादव्यादिति रक्षणार्थकक्रिययोश्च श्रुतिमात्रेणैव तत्तदर्थस्य पुनरुक्तत्वेन प्रतीतिः पर्यवसाने तु भुजङ्गरूपं कुण्डलं विद्यते यस्य, तथा व्यक्तः = प्रकाशितः, शशी = शशयुक्तः, शुभ्रांशुः = श्वेतकिरणः, शीतगुः = चन्द्रो यस्य तादृशः, चेतोहरः = मनोहरः, शिवः = महादेवः, अपायात् = विनाशात्, जगन्ति = लोकान्, अव्यात् = रक्षतात्, इत्यादि रूप भिन्नार्थ प्रतीतिः पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः। 'पायादव्यात्' इत्यत्र क्रियागतोऽयमलङ्कारः।

ननु शब्दगतोऽयमलङ्कारोऽर्थगतो वोभयगतो वेति चेत्? श्रूयताम्। भुजङ्गकुण्डलीति शब्दयोर्मध्ये प्रथमस्य = भुजङ्गशब्दस्यैव परिवृत्तिसहत्वं न तु कुण्डली शब्दस्य। अतः शब्दपरिवृत्ति सहत्वासहत्वाभ्यां 'भुजङ्ग' इत्यत्र पुनरुक्तवदाभासस्य आर्थत्वम्, कुण्डलीत्यंशे पुनरुक्तवदाभासस्य शाब्दत्वम्। हर शिवेति शब्दयोर्मध्ये द्वितीयस्य शिवस्यैव परिवृत्ति सहत्वं न तु प्रथमस्य हरस्येति। अतः हरः इत्यत्र पुनरुक्तवदाभासस्य शाब्दत्वं शिवेत्यंशे च आर्थत्वम्। शशिशुभ्रांशु शीतगुः इत्यत्र त्रयाणामपि परिवृत्ति सहत्वम्। तेन त्रितयपदे पुनरुक्तवदाभासत्वं केवलं आर्थत्वम्। एवं शब्दपरिवृत्ति सहत्वासहत्वाभ्यां अस्य उभयालंकारत्वमिति निश्चितम्

उपेन्द्र झा
7/9/20
सह प्रो० साहित्य
रा० उ० सं० महावि०
[illegible], [illegible]